



ШЫННЫ

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 97 (15535) ♦ 1995 чылдың май 25, четверг

Ат салган шагы 19.30. Садар өртөө 400 рубль.

А. К. Чамьяны Тыва Республиканын Орден-биле (мөчээнин соода) шаңнаар дугайында

Тыва Республиканын Президентизинин Чарлы

Хой-ниитини корум-чурумун камгалаарыга ачы-хавыязы болгаш хууда кирген үлүг дээш Тыва Республиканы «Шылгарангай күш-ажыл дээш» медалы-биле:

Тыва Республиканын Президентизин Ш. ООРЖАК. 1995 чылдың май 22. Кызыл хоорай.

Д. Ч. Ноокайны, Е. С. Уйнукейни Тыва Республиканын «Шылгарангай күш-ажыл дээш» медалы-биле шаңнаар дугайында

Тыва Республиканын Президентизинин Чарлы

Кадык камгалалын сайгарыдырыга ачы-хавыязы болгаш хууда кирген үлүг дээш Тыва Республиканы «Шылгарангай күш-ажыл дээш» медалы-биле:

Тыванын «Фтизиатрия» республика каттыгышыкы-нын рентинолог эмчизи Даш-оол Чоодуевич НООКАЙНЫ:

Кызыл кожуун эмнелгезинин фтизиатро эмчизи Елизавета Сотпар-ооловна УИНУКЕЙНИ шаңнаар.

Тыва Республиканын Президентизин Ш. ООРЖАК. 1995 чылдың май 22. Кызыл хоорай.

Д. Д. Безиге «Тыва Республиканын алдарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг атты тыпсыр дугайында

Тыва Республиканын Президентизинин Чарлы

Улус ажил-агынын хожудеринге ачы-хавыязы болгаш хой чылдарда уре-түнелдиг ажилы дээш Чазак Баштынынын оралакчызын Улетунг, энергетика, транспорт болгаш харылаа талазы-биле сервистивинин үндүткүчү Дадар Доржакевич БЕГИГЕ «Тыва Республиканын алдарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг атты тыпсыр.

Тыва Республиканын Президентизин Ш. ООРЖАК. 1995 чылдың май 22. Кызыл хоорай.

Ю. С. Маалыр-оолга, Б. И. Полтавцевке «Тыва Республиканын көдээ ажил-агынын алдарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг атты тыпсыр дугайында

Тыва Республиканын Президентизинин Чарлы

Көдээ ажил-агы талазы-биле ачы-хавыязы болгаш хой чылдарда уре-түнелдиг ажилы дээш «Тыва Республиканын көдээ ажил-агынын алдарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг атты:

Өвүр кожуунда «Торгалгы» коллективтиг ажил-агынын чолаачы Юрий Степанович МААДЫР-ООЛГА:

Россия Федерациязынын Кувуненин чер комителенин Сибирде эртем-шиятел болгаш төлевилел-шиятелештин институтунун Тывада «алды-аңгы» чет чинчелери Борис Илларионович ПОЛТАВЦЕВКЕ тыпсыр.

Тыва Республиканын Президентизин Ш. ООРЖАК. 1995 чылдың май 22. Кызыл хоорай.

В. К. Шаловка «Тыва Республиканын кадык камгалалын алдарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг атты тыпсыр дугайында

Тыва Республиканын Президентизинин Чарлы

Кадык камгалалын ачы-хавыязы болгаш хой чылдарда уре-түнелдиг ажилы дээш Тыванын «Фтизиатрия» республика каттыгышыкынын өкөлдөн шаңнаар албанынын өргөлөгүчү Валерий Константинович ШАЛОВОКА «Тыва Республиканын кадык камгалалын алдарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг атты тыпсыр.

Тыва Республиканын Президентизин Ш. ООРЖАК. 1995 чылдың май 22. Кызыл хоорай.

Л. Б. Ховалыгга «Тыва Республиканын кадык камгалалын алдарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг атты тыпсыр дугайында

Тыва Республиканын Президентизинин Чарлы

Кадык камгалал херээнге ачы-хавыязы болгаш хой чылдарда уре-түнелдиг ажилы дээш республика эмнелгезинин тур ажил кылтып шыдаас талазы-биле аспертизианын кол эмнелинин өлкүбашчы Людмила Вайнаровна ХОВАЛЫГГА «Тыва Республиканын кадык камгалалын алдарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг атты тыпсыр.

Тыва Республиканын Президентизин Ш. ООРЖАК. 1995 чылдың май 22. Кызыл хоорай.

Күрүне Ужур-дузалыг Чугула Херек

Төрүн чуртту камгалаары, шериг албанын эрттери — Россиянын чогуур назылыг хамааты Бүрүнүгү ыдыктыг хүлээлгези. Ычангаш шериг албанына ээлдиг келдиришкени — күрүне ужур-дузалыг чугула херек болуп турар. Бистин республикада келдиришкени комиссиянын ТР-нин Чазак Баштынынын оралакчызы В. В. Кара-Сал удуртуп турар. Ол комиссиянын ээлдиг хуралы 1995 чылдың май 17-18 хүнеринде болуп эркен.

«1968-1977 чылдарда төртүнчү хамаатыларны херек кырында шериг албанын 1995 чылда келдир дугайында» республиканын Чазакнын 1995 чылдың февраль 14-те № 42 доктаалын чер-черде канчаар күөсүдиг турар дугайында ол ажилды организаастаар хүлээлгези Кызыл хоорай болгаш кожууннар чагыраларынын харысалгалыг төлөөкчилеринин информ-матриг илеткелдерин комиссиянын хуралына тыңнап чугалашкан. Республика комиссиянын даргазынын оралакчызы А. И. Заливнинин информ-матриг хуралга база тыңнаан.

Шериг албанын эрттери үндүлүг хамаатыларны — анык оолдарны белеткээр талазы-биле организаастыг ажилдарын Кызыл хоорайда болгаш кожууннарда лык копкач чоруп келгени республика комиссиянын хуралына демделээ. «Шериг хүлээлгезинин болгаш шериг албанын дугайында» Россия Федерациянын Хойбулузунга дүңдүр келдиришкени комиссиялары 1995 чылдың апрель 4-те ажилдап эгелээ. Келдиришкени комиссиянын чарыгы келир үжүлдү анык-аңгы түрү 61,5 үжүлү 1995 чылдың май 18-те келди келдиришкени комиссиялары келген.

Ычанга Кызыл хоорайнын болгаш кожууннардын чагыралдары бир эвес бо чугула ажилды эки организаастаар болза, Сибиринин шериг округунун штавынын берген даалга-нарыдын бүрүн күөсүдиг болурунун аргазы бистин республикада барын хуралга айткан. Республиканын келдиришкени комиссиянын шийтүүлгези болза:

1. 1995 чылдың чаксы шериг келдиришкенин организаастаары дээш Кызыл хоорайнын болгаш кожууннардын келдиришкени комиссияларынын белик харысалгалынын дугайында оларга сагындырган болгаш күрүне ужур-дузалыг бо чугула ажил-херекти белик денелге организаастаарын негез.

2. Бай-Тайга кожуунун келдиришкени комиссиянын даргазы Мария Ооржак ук ажилды кылыр-диг ойталааны Тыва Республиканын Президентизинге айткан. Президентизин республика комиссиянын хуралы шийтүүлгези.

3. Кызыл хоорайнын болгаш кожууннардын келдиришкени комиссияларынын ажилын белик денелге организаастаар талазы-биле эрежик чугула хемчелерин боттандырып доктааткан.

4. Кызыл хоорайнын болгаш кожууннардын келдиришкени комиссияларынын ажилын дугайында информ-матриганы республика комиссиянын хуралына доктаамал тыңнаар болгаш ол дугайында ТР-нин Президентизинге, Чазакна чогуур үсүнте илеткээр. Бистин корр.

Шылгаданан Эрткен

Забайкалендин шериг округунун Тывада кызыгар отрядына отуртуп болук шериг ажилдакчылары хыналдан чоруткан болгаш практиктиг дуанын коруусу. Республиканын мааскалы информатия чепектеринин болук ажилдакчылары-биле база олар учурашканнар. Учуржылдага Забайкалендин шериг округунун начальнигинин оралакчызы генерал-майор В. В. Путов, инспекция бөлүгүн удурткучу подполковник В. И. Фертвой киришкенер.

Кыска кириле чугаада болгаш салдыган айтырларга харыдан алгаш көөргө, Россиянын муруну талкы кызыгарынын Тывада участрогуна байдал, Россия кызыгарынын өске черлеринге боаарга, улуг дүрүзүнүн болурубай турар. Ылангы кызыгар заставаларында доскуул ажилы чамдык черлерин денелден дээр болуп турары хыналда көргүскен. Хар, чак, хат-шувуулар турза-даа, кызыгарылар ин-спекция хыналдаларын ба-гай эвес эрктин, белеткелдин көргүскен.

Тыва Республиканын Президентизин, Дээди Хурал, Чазак болгаш кожуун, суур чагыралдары кызыгарылар-биле быжык харылаанын туулуп, туугу дуанын көргүзүп турарын айткан. Кызыгарыларын мате-риал-техниктиг баазаны багай эвес денелге, ыччал-за-даа бүгү-ле черлерде ыч-каш мында база сан-хөө айтыры берге байдалда турары илден Кызыгар ал-банында шериг херээн эр-тирин артып каап турар.

Журналисттин орук демдегелдери ТӨӨГҮЛҮГ «ТОРГУ ОРУУН» ЭДЕРИП

Кыдат черге албан-базууну аян-чорууну сөөлү хуну — апрельдин 27-де эртеннин 7 шак ажа дүжүл чыдарда чүгле Азия диге эвес, а харын бүгү делегейде алдаржаан Кыдаттын Улуг ханазын көөр дээш чорутуваас. Ол төөгүнү байгымчылтыг тудаскалы Пекин хоорайдан оң муруну чүгүнде ынды-ла кончуг ырак эвес, 75 километр чер-де.

Пекиндин топ кудумчула-рына машина-болгатын шимчээшкени дүне-хүн-дүс-даа үзүктөл чок шуу-жуу-ла турар чер чорду. Ычангаш бис аалчылар байгымчылдан үнөш, дораан-ны ырай-бээр чоруп турар муң-муң машиналарын, ча-даг-терге мунган улустун аразыне кирдинис.

Топ кудумчуларын све-тофорларына, өске кудум-чууну оруунче кежи алы-рына айттары кончуг бергезин ол чораш көрдү-үс. Хой-хой машиналар бир черге тырып туруп аларга, аңаа хой үе-шак негеттнер чорду. Бир све-тофорну эртин алырын-га безин 20-30 минут х рэ-үе-шак негеттнер. Ычан-гаш хоорайнын кыдынче үнүп алырды безин барык 1 шак 30 минутаны чарг-далдыс.

Хоорай шийте шимчээш-кинге бодол чоруурмга, машиналыг улуска боаарга, чадаг-терге муңу-муңу-дүрген чоруп турар ышак болду. Кыдат черге дүшөш, оң кудумчуларыне көөргө, бир-ле дугайында ма-рыкка илдинга жагадай, «о-нуургаан чүвем — чадаг-терге мунган улус болду. Хух-Хотога суг кезеэ ыла-бүрү өнөрлүг сайылган-нардан кылган чарладарны, рекламаларны көрүп чо-рувуста, чадаг-терге мунган болук аныктар бистин ки-чээнгейвисту хаара туккан. Олар чадаг-тергезинден дү-пей чоруп орташ-ла, бот-боттарынын аразында баш-тактачып, хөөрежин, кон-чуг чараш алгалдыгы ырын 10 ажыг оолдар, кыстар шунту ырлап чорууну көргөш, бистин аныктары-выстын 50-60 чылдарда айт муноп алган, кежээр-де ойталаштан ойнап тур-ган үелери-даа сагыжымга кирди.

Кыдаттарга шаг-төөгүдөн бээр чадаг-терге амдыра-лынын бир чарылас кезеэ аларган. Элан шылдагы кижи үш чадаг-тергелиг болуп, Бирээш хун бурале ажилче чорууда муң р, оон экизи — ырас-уак ян-чорук кыларга, а үшкүзү үш дүгүлүг чадаг-терге. Оң-биле өб-буленди аял-гаймын, аар чүкк соортуп дээш, оон-даа өске үелерде ажылаар.

Пекиндин топ кудумчула-рынын машина чорур орук-тарынын оң талазында ча-даг-терге-биле чорур улус-тун тускай оруун база ас-фальтлааш, кудумчу чу-румдарынын шийгыларын беседа кылчып, экзамен хү-лээп кылчынын ролон кылган Р. В. Плеханов ар-тыг Экономика институту-нун теринин аян-чорукчу-дун ам республиканын Пре-зидентизин болгаш Чазак-дын Баштынына беш дидим оолдар, уругдар боттары-нин экономиктиг билиге, ин шылдарынын сандан, олар болза ону классчылар Катя Чумарова, Жена Ку-ровичин Дима Петров, Де-нис Смагин болгаш он бириг классчы Света Элп олар-дыр. Оларын шунтуу чар-тык чыл шийте рынок экономикашыннын үнденине чини талазы-биле күрөстү диннаан, ол кичээлдерин ТР-нин Президентизинин чанында экономиктиг ре-форма талазы-биле килдес-тин кол специалистин Т. Б. Усова эртерген. Ш. Д. Ооржак олар-биле учура-нып үе-шакты шийип алар-ны безин хойну чугалап турар ышактыг ол үчү-сү соңурдап болгаш кичээл-гели оолдарны диннаан, оларга эки болгаш кончуг эки демдегери сазып



Ам оруувусту уламчылап, Кыдаттын Улуг ханазынче улай чоруп аныктыг дугайын бижип көр-ин. 2 шак хире чораш, ол төөгүлүг черге чедип келди. Уран-мергендин талазы-биле де-лелде чок дээш чараш камгалап шивээзини хана-зын барына орып, ону холум-биле суйлап, туруп турар, таныжылыгы эгел-дим.

Чурттуң сонгу чүгүнде ту-рар бо Улуг ханын туудун бистин эрания мурунда 213 чылда Цинь ызыгуу-рун Шя Хуан-ди деп импа-ратору дайындык гунир-дан Кыдаттыг даяккаран камгалаар сорулга-биле оң туудун эгелен каан. Ол хана-нын кызыгары дургаар шойлуп чоруткан үзүмү кы-дат эртемденер ам-даа чедир топ рыва н. Оларын бир чамдызы оон ниити хемчээли 4 муң ажыг кило-метр, а өскелери 6 муң кир-километр шойлуп чоруткан деп бадыткап турарлар.

Улуг ханын беди оон чоруткан черинин туружу-нун хамаарып, 5-10 метр болуп турар, а доора дурту 5-8 метр чедип турар. Ил-жегел алырга, 200 метр болгаш-ла, 13 метр белик суургагы тууду каан. Оон кол-ла сорулгазы — хайгыл-болурун динчактан. Ындыг өөредилгени уламчылаары эрежок чугула боп турарын Президент демделээ. Бо-лиейин, «Анык» дел эртем-бүдүрүлге катты-кышканынын, Тыванын өске-да өөредилге черле-

булурун динчактан. Ындыг өөредилгени уламчылаары эрежок чугула боп турарын Президент демделээ. Бо-лиейин, «Анык» дел эртем-бүдүрүлге катты-кышканынын, Тыванын өске-да өөредилге черле-

ТӨГЕРИК СТОЛ

Бөгүн, 14 шакта тыва парламентаге «төгери-к стол» артыга Федералдыг Ху-ралдын бугуу-үдө чугула болуп келир айтырларын чугалаар. Олар бөгүн из регионнарнын кандыг хамааргалыгы келген:

Депутаттарнын кирчээ-гейине суд эре-чеге арты-нын чааргышынын туруп турар. Амгы үеде ол талазы-биле көрдүмүр турар хоолуу телевиделдери бол-гаш хүлээп алдын берген «Россия Федерациянда ач-кышкы судтарын дугайында» федералдыг хой-лээри-биле уккурам, Россияда болгаш Тывада байдалын, сонунда дугайында федералдыг хой-луларын, конституучу ка-рышканын болгаш эрге-хулээте аныкылыгынын дугайында айтырларын да-аа олар чугалаарлар.

Чагыдылга-95 (II)

«Шынны» чылдың ийги чартында номчукчуларга чагыдылга өртөө:

6 айда — 42000 рубль.

3 айда — 21000 рубль.

«Тыва парлаг» бүдүрүлгенин Кызыл хоорайда болгаш Каа-Хем суурда киоскилеринден чагыкчылар боттары барып алыр кылдыр чагыдып алыр болза:

6 айда — 30000 рубль.

3 айда — 15000 рубль.

Чагыдылганы республиканын бүгү почта белирлеринге, салбырларынга кылдыртып ап болур. «Шын» солуну ой-шаанда чагыдып алырынче далажынар, хүндүлүг ном-чукчу!

ХУННУН МЕДЭЭЛЕРИ

КАДРЛАР БОЛГАШ ҮЕ-ШАГ

Шаандагы тоталитарлыг куруненин болгаш дорт пландыг экономикаын алыс байдалы өскерилген, регионнарнын бот-тускайлыг чорук өскөн, бот-тускайлыгтын принциптерин ший-гээлип ап эгелээ. Бир эвес шаанда өөредилге система-сы үстүртүн команда ма-наар соогур күөсүдечилерин «чангыс аай эрлиндери» белеткел турган болза, ам инициативаны, ниити дү-рүмнерин бирдинин про-фессионал денелин үнелеп көөр аларган. Бүгү денел.

дерин болгаш мергежилдер-дин ажилдакчылардан не-геделер улам улгаткан. Кадрларны белеткээрнин болгаш эде белеткээринин республикада шолалап дээ-ди өөредилге черинге чедир улус өөредилгезинин систе-манын чаартырыче Тыва Республиканын Президен-тин болгаш Чазак улуг ки-чээнгейни укундырып ту-рар. Өөредилге дээрге дүрген өскерли бээр тала-дүрес болгай, ычалаа-даа баштайгы чединикин бар, оң ийи чижээ мындыг.

Эрткен неделянын эгелээ ТР-нин Президентизин Ш. Д. Ооржактын алын-га Сибиринин кадрлар өл-вүнүн специалистер эде белеткээр факультетинин декандындан чагаа келген Төпке өөредилге-биле Президент аппаратындан чорут-кан ажилдакчылар В. В. Марый-оол, И. Д. Монгуш, К. Ч. Монгуш, В. В. Сат, а ол ышкаш Чоон-Хемчик кожуун чагыралынын хер-екте эргелгезин Л. Ы. Кара-Сал, ТР-нин Чазакнын чанында ХБАБ килдизинин начальниги Н. К. Монгал-ыни бириг сессияны че-динишкени дооскан, өөр-диге соңуургалды бол-гаш ак сеткилди чоруун, кү-рүне эргелен бичкарылга-нын талазы-биле белик би-дин, мергежилни белик-ринге чүткүлүүн көрүс-көн, оларын маатал пети-рини чугула деп чагаада би-жээп.

Понедельникте Президент Ш. Д. Ооржак Кызылда № 15 шкolanын чанында илеништин сургуулары-биле

Бистин корр.

Хөгжүм-шии театрының 60 чылынга

ЧЭЭРБИ СЕС ЧЫЛ БАРААН БОЛГАН...

1996 чылда Тыванын Күрүнеңи Виктор Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театры 60 чыл оюн байырлар. Чангыс кижикчи — назынча денээр болза — ортумак назын, а театрыны-биле алырга, 10-10 салым-хуу, утундурбас кылдыр чурттугун артык калган 100-100 ойнаан рольдар, тыва классика апарган шиилер, режиссерлар, артистер, режиссерлар, уран чүүлүк, артисти амырдырал, тыва театр уран чүүлүк хөгжүлдүз, чараш чүүлге кижизилдир, оларны ялыз-бурч чоннарны культураны-биле таныштырып, сепкил-сагышны байыдары болгай. Бистиң салым-чалангыг хочун-даа, анык-даа артистеристиң дугайында театр уран чүүлүк тусай эртемниглер а артынары долдурду бижир болза, дыка солун боор деп боодаар мен. Бо удаа мен болумун чангыс курчум, Ленинградтың театр, музыка болгаш кинематография институтун доозувчүм, бо хунге чели төрөөн театрды аскетилди айкалдан, солун артист бооп өзүп келген Анна Оюновна Ширин-оолдуг дугайында бижикседем.

Келер чылым Тыва Республиканың В. Ш. Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театры бодунуң тургустунуң келгенден бээр 60 чылыг демделген эртерин. Ол уениң дургузунда маңа каш салгалдыг артистер, режиссерлар, хөгжүм-шии артистер айкалда, боттарынын уран талантынын чонга бараалтатпаан дээр. Оларныг кылым чораш ажалы, ойнаа рольдары чон чылым-биле чугалаалыг, саггыш чоруур.

Артист кижини бис чүүлге оң ойнаан рольдарында билди, оң маадырлары ышка салым-зоддуг, аажы-чаңыг деп билди чоруур болгай бис. А шындыда олар наандыг кижил, хууда амыдыралында салым-хуузуң, өөрүшкүзүң, мунгаралың кады өөрениң, чурттал келген чок кижизилдерин дыңап, билди алыры көрүчүгө солун болуру магаток. Ыңчангаш кылгураңгың, уран чүүлүдү чоочуну Дадар Архиповна Монгуш силерге, номчучуларга, көрүчүлүгө, соңуугадырың-биле эш-өөрүңү дугайында бижик эскеден. Ону «Театрың 60 чылыңа» деп рубрика-биле үндүрү эгелесин. Ынак артистеринер дугайында хойну билди алыр боор силер дээрзинге бүзүредис.

орукче кире бээр чидиг төрүдээлиг өвүр-хевирин тургусканы; «Эргин» деп шинде дээш амыр-дыш чок, сагыш аарып чоруур ава кылдыр эки ойнаанын көрүчүлүк утпаан боор деп боодаар мен.

дөмөйлөшпөс өвүр-хевирин тургузари негеттинип келген. Мен ыңчан Театр айкалдыңларың ажилдегине айкалдан турган болгаш, Аннаның дилэшкинирин дыка сонугурап турган мен. Устунде алааным режиссер болгаш өске-даа тургузучулар-биле сумелешип-шаап дилеп-дилеп, Баян-Колга билдингир хам чоран авазынын хамнап чоранын сактып эгелдеш. Оон ам чортуу Тумат-Хамның алмаштары, аялгалары, лимэшкиниери, дүңгүр-биле айкалдары (А. Тавакылдан база сүме алган), дозвениени үнүп келген. Түнелинде Хам-оолдардан сыр өскө, дүрүңүчүг, коргунуг, тургуд, бүзүредиг Тумат-Хамның төртүтүнгени оң.

Дилэшкиниер үезинде чып алган материалды Анна үй-балай өтүнгени, хамнарың езу-чаңдылдарың хундүлүп, оларныг ажил-чорудуларың шындыг кылдыр көргүзүр дээш улуг айкалды кылган. Аннаның чугаазы-биле алырга, Тумат-Хамның идик-хевинден эгелдеш, дер-херекселдеринге чедир бурнуң хамнарың атрибуттары шутту кирген. Сургалыг шынар хам деп чүвени оң чарыны айка коруп (оңу база амыдыралдан өөрениң), бир язы алганың, хамнап бодун өндүрүр бектик кылдыр туттуңу турары, баям, имнээш-кириң бурзун дыка тода көрүзүп, ол хам хамнаың Дерзин-Хамның кызыгаар чок эрге-чатыргазы, үези, езу-чаңдылдарың көстүп келди. Өске хамнарың неметтерге, оң-да чараш, күшүтү. Ыңчангаш Тумат-Хамның авазы — Анна дээрин ол бир өвөс өске чурттарга ойнаан болза, ол да дыка-ла үнелээр ийик, а биске эсет чок боол эрте берди.

Ындыг язы дилэшкиниер артист кижиниң аякылыңа маадырдыг чорукту кылганы ол-дур, артистиң чуртталга мындыг чорукту шалгандан бээр үнелээр чораш. Бо ролюду Анна аажок сонугурап, хундүлүп айкалда, эңне ынак рольдарының бирээни деп санап чоруур. Аннаның база бир чогаалдык чы талазы — режиссерларын берген айкалдары-биле кызыгалаттынмай, соңуугаан айкалдары аңа Х. Ширин-оол-биле, артист

ХУУ КИЖИЛЕРНИҢ ҮНДҮР СӨӨРТҮР БАРААННАРЫ

Консультацияны «Экономка болгаш амыдырал» солунуң специалистери берип турар.

АИТЫРЫГ: — Россиядан даштыкыже кыска хуусаалыг сургакчылар кижик чүпүп ай чоруп болуру? Хары: — Россияның Күрүнеңи каайлы комитетиниң 1994 чылдың август 15-те үндүргөн «Каайлы кызыгаарын амы-хуу кижилериниң каайлы кызыгаарын эртерде алыр барааннарың нити чуруму» деп дужаалың барымдаалар үндүр. Ол үндүрде кыска хуусаа иштинде сургакчыларда ап чоруур барааннарың дадывырын амы-хуу кижик дараазында үндүрүн ханкыдылга чок сагыр болза, төлээр ужуруг дадывырын төлөсейн бырып болур: а) ап чоруур барааннарың бүдүрүлгө азы коммерция ажил-чорудулазы-биле холбаалыг өвөс болза; б) ап чоруур барааннарың өртээ эңне бичи шалың төлөвирден 50 катап хемчээлинден өтүлөс турда; в) ап чоруур барааннарың санын доктааттынган саныңдан көвүдөтпөс; г) Россияның чызыгаарын эртер сургакчылаан хамаатының чүгү болу-биле казы ло-руур; бир өвөс ол чүк хамаатының боду-биле чорбаан, үдүттүрген таварылгала база үстүне айтылган чүдүлдерин долту сагын турда, каайлы дадывырын бараанниң өртээни 0.1 хуузу-биле төлээр.

Чангыс аай 60 хуулу каайлы төлөвирин дараазында таварылгаларда төлээр: а) бир өвөс үк бараан-чүкүг бүдүрүлгө болгаш өске-даа коммерция ажил-чорудулазы-биле холбаа чок болза; б) үндүр сөөртүп салар боаал-чүкүктүн нити өртээ эң бичи шалыңын түнү 50-ден 500 катап улгаткан турда; в) үндүр сөөртүп салар бараан-чүкүктү саны доктаадып каан саныңдан үш катп хол болганда.

Бо ийи таварылганың каайлы-даа чангыс аай каайлы төлөвириниң хемчээлин дадывыр төлөсө таварылга азы үк бараан-чүкүктүн чогуур хемчээлинден көвүдөт берген таварылгада долу өвөс каайлы дадывырын төлээр. Оон ылай чангыс каайлы төлөвирин 500 катап улгаткан чүкүктүн өртээ эң бичи шалыңын 500 каатп чыгыр таварылга турда, ыңчан 60 хуу дадывырын каайлы чөвү тыртар эргелиг. Ыңчан база-ла үк бараан-чүкүг бүдүрүлгө болгаш өске-даа коммерциялар-биле холбаа чок турар ужуруг.

Нити чурум-биле тариф өзүгар сагынас-да таварылгада дадывыр оонарың база каайлының документ тургузар чөпшөөрлин (оң шинде каайлы төлөвирин база оңу каайлы органына көргүзүр документилери), каайлы чериниң чүкүг декларацияны дараазында таварылгаларда айкалза: а) бир өвөс барааның бүдүрүлгө азы коммерция ажил-херенге айкалгар деп турда; б) бир өвөс чүдүлүр сөөртүп салар барааннарың өртээ эң бичи шалыңын төлөвиринден 500 катап улгалды бергенде азы бараанниң нити сан-туну кызыгалаттынган турган түндүңдү үш катап көвүдөт бергенде.

АИТЫРЫГ: — Волга болгаш таакты айнаан даштыкыже үндүрде каайлы дадывырын үк барааннар чүү хунге сагыш турда төлөсө? Хары: — Амы-хуу кижилериниң үндүр сөөртүп саларында дараазында барааннар кызыгаарлыг: балык болгаш рак хевирлигтер оестра, лось балыктарын үргө-нези, эмирге хамаарышан чүдүлдер, өңүг болгаш үнел-лиг металлдарын кылмаалдар, бензин база дизель кыр-чүдүлгө. А спирт болгаш өске-даа градустуң ижер сурдарга болгаш таактыларга кызырмала, кызыгаар тур-бас.

АИТЫРЫГ: — Силер гарнитуру, сервиз айнаан чурттуг иштин садыл-саарыла шугумунче кийр сөөртүп турар үдө чыг-дөдөлиг деп бижээ болгай силер, а ол-ла чүдүлдерин даштыкы садыл-саарыла шугумунче үндүр садып турар үдө чингелде турар бе? Хары: — Даштыкы садыл-саарыла баар чангыс азы хой барааннардыг амы-хуу кижилерге, бир өвөс үк барааннар бүдүрүлгө болгаш коммерция-биле холбаалыг өвөс болза оларга чингелде турар.

Бо таварылгада барааның (комплект) өртээ кызыгаар-латтыг турган өртөөден (эң бичи шалыңың бир айда нити саны 50 катап турда) 20 хуудан көвөй өвөс болур болза, ыңчан каайлы дадывырыңдан долзу-биле хостаткан турар. Бир өвөс барааның (комплектиниң) өртээ эң бичи ай шалыңыңдан 500 катап көвүдөс болза, ыңчан чангыс аай дүрүмүткен каайлы дадывырын 60 хуу кылдыр тыртар. Ыңчан кээрге, сөөлү таварылгада 60 хуулу каайлы дадывырын төлөвирин турда, хой-ле (өске) барааннарда чингелде турары берге боор.

АРАТТАРГА ДУЗА

Оюн-моон дилеген. Чүү-бээр болган. Президентияда бүгүлүн. Экизи көргөн: Тыва Республиканың Президентини Ш. Д. Ооржак бистин кожунаа келген, боттуг дузаны катты. Кызылдың сайтырлыга баазының директорунун оралчызы А. М. Пирогов араттарга херек үрээниң

гыс черде турар совхозтары ол талазы-биле дузалажыр алаар. Бо таварылгада айкал-агайлар араттар оревисти дайы төлөп бөө ужуруг бис. Бодум хууда малым дугун саарган, совхозумга орсмин төлөп бээр мен.

Кара-оол КАЛБАК Чааты сүмүзүңдү арат.

Чөрүлдээлиг айтырыг

БАЙДАЛ БАЗА КАТАП ХӨРЛЭЭЛЕП ЭГЕЛЭЭН

Чөөн-Хемчик кожуува Күрүнеңи үндүрүг инспекциязының начальниги Адар-оол Монгуш айкалдыңларыңа каржы-хажагайы, бодун тогунары-биле алдаржы берген. Оон ол эки өвөс аякы-чаның түнелинде коллектив иштинде кижизилдир арнажак чидиг байдал тургустуңган. Кижилер мыдыг айкалдарыга жеке шалгандыг оюн дугайында даргазының артынга өвөс, а артынга чугаалаар ужура таварылканыр. Ол оон түнел үндүрүр хамаанчк, дедир барган.

Баар мурунда дарга хурал эркен дугайында меге протокол чогадып алган. Ак саазыңа айкалдыңларың бис аттарың боду тудуп салган, «эки даргавыс чүе, шилтир үндүрде далаш-кандыр бис» деп наас-коя сестерни меге ол протоколга бижип алган. Коллегия хуралында ол меге протоколду саалады номчуп бадырыпкан, «Мени ажилымдан нүгүл-биле үндүрген» деп меделгеш, коллегия кижигуниерин аймаарлыктар арталыг болган. Түнелинде бо айтырыг дугайында хундүлүп таварышкан. Чүвениң черде шындыгы беле комиссия ханалды чоруткан. Шың канкады тиндээр алаар. Ыңчангаш дарганың үстүк органыңа кажарлааның меге протоколду боду бижип алганы комиссия тодартыган. Коллектив хуралыңа дарганың ийри удаа ажалыңдан үндүр бадылган. Бо фактыларга даянаш, Тыва Республиканың үндүрүг инспекциязының даргазы Л. А. Мандан-Хордууже 1994 чылдың ноябрь 4-те үндүрүг дужаалы-биле Адар-оол Монгушту үшкү удаа ажалыңдан үндүргөн.

Тыва Республиканың Күрүнеңи үндүрүг инспекциязының дужаалдар үндүрүлгө Күш-ажыл Хоолузуңуң пунктуларыңа дайнамай баары А. Д. Монгушка таарымчалыг байдалды тургускан. Эң ылаңгызы бо албан чериниң карлар милдиниң эргелекчиң дарганы ажалыңдан хостаар дугайында дунаал төлөвиринде конуңуң чевен бижээш илдерип келген. Моон ужурудан боттарының-на баагыңа суг кулуп алганыңар. Даргаларың шын өвөс сөөүлгөлдү дужаалың үрүңүдү Чөөн-Хемчиктин үндүрүг инспекциязының коллективни бо хуннерде даржыктыг амыдыралды көре бергенер. Ол дужаалда А. Д. Монгуш айкалдыңчыларын шын өвөс черге ажалыңдан хостал, чулула документилерин мегелеп тургузуп, хулгангач чоруу дээш ажалыңдан хостааның бижээш, а Күш-ажыл Хоолузуңуң пунктуларыңа үндүрүг инспекциязының үндүрүг үндүрүг инспекциязының үндүрүг үк дугаалыңды ол частырыгы А. Д. Монгуш амырал ажалыңдан. Ол бо дугайында комуналды үдөс сугуңга кирген. Ажалыңдан оңу шын өвөс үндүрүгүн билдириниңме бижээш.

1994 чылдың октябрь 24-те ажалың ол үнмөй барган. А дүш соңда үндүрүг инспекциязының которазыңга үлүг ээриң чедип келгеш, айкалдыңларыңа чалчың эгелдеш. Чамдык эр, херээж айкалдыңчыларың эки-бак сөглөп, дорамчылан, харын-даа 2-1 кижини эттээ-даа.

Удуртугунан дугайында кожуун чангырааның даргазыңа коллектив комуналды билдириниң кирген. Комуналды сайгарың-биле ийи хонгада Тыва Республиканың Күрүнеңи үндүрүг инспекциязында болгаш кожуун чангырааныңдан төлөөлөр келген. Ыңчан коллектив кижигуниериниң хуралын эрттирген. Хурала коллектив кижигуниери Адар-оол Дондукочиниң аажы-чаның үдүрүчүкүнигге таарыша ийи, албан машинаның чаксаан айкалды турарың, айкалдыңчыларын дорамчылан, чамдыкта чудурулду бээрин сойгалап, са-ла шугумчулээр.

Инспекцияның айкалдыңчылары даргага бүзүредиг чидирген илереткениер, Биске А. Д. Монгуш ийи-каш даянып херээ чок дээш, аякы балдылаштың-биле оңу ажалыңдан хостаар деп бадылп алганыңар. Хурал соңда дарганы Тыва Республиканың үндүрүг инспекциязының коллектив хуралыңа херээ сайгарың-биле кедирткен. Ынаар

Бо таварылгада Кызылдың улус шиктекиниң частырыгы база кылганың демделгөсөс арга чок. РФ-тин Дээш Судуңуң Пленумун «Күш-ажыл талазы-биле чөрүлдээлиги сайгарып тургаш, улус судтарының чуудалганд көөр айтырылары» деп 1992 чылдың декабрь 22-де үндүрген №16 доктаалыңда база РФ-тин Күш-ажыл Хоолузуңуң 213-чү чуудуңда ажалыңдан үндүрүктен кижиниң бурдуңу тодаратканыңа, судтар Хоолуңуң чогуур дүрүм чүдүүн ажаллап болуру дорт айткан.

Бо доктаал өзүгар Кызыл хоорай судунуң шиктекини Тываның үндүрүг инспекциязының А. Д. Монгушту ажалыңдан хостаан дугайында дужаалың частырыгы сөөүлгөлин элиң, шын шиктедиң үндүрүгүн хавааданчыл болган.

Чөөн-Хемчиктин үндүрүг инспекциязының коллективни ыңчангаш Кызыл хоорай судуңың үндүрүг инспекциязың доктаалыңа күшүтү-биле уурланып турарлар. Ол ыңчан ажалга катап тургузуңу дугайында чөрүлдээлиг суг көрүп тургаш, арат төлөөлөрүн албан кирешкен турарың Хоолула бижээш болгай. А бо таварылгада херекти суду кара чаксаан көргөн. Оң-биле Хоолузуң судуя болу хажыгнан. Ол ыңчан сугуң түнел доктаалың үндүрүп тургаш, судуя оон чүгте доктааткан кезеэн номчааныңдан суд хуралыңың кирешкени чүдү-даа билебиң барганыңар. Ыңчангаш судка Хамааты чоудуула Хоолузу хажыгтыңан-дыр.

Суд чорудулазында мындыг хажыдышыңнар турда-даа, А. Д. Монгушту чорудуңга камгалар дээш чүгө-даа доктавазың, оң

Каалыр-оол ТУВАК. «Чаа орук» солунуң корр.

РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНДА

КРАСНОЯРСК. (РосИТА-СЧТА-ның корреспондентиза Юрий ХОЦ). Красноярск крайда ажал чок кижилериниң саны күш-ажыл кылып шыдаар улустуң 2 хуузуңдан ажал турар деп, крайның чурткачы чоңу ажалга хаара тудар талазы-биле комитеттин даргазы Владимир Герещук РосИТА-СЧТА-ның корреспондентизине дыңаткан. Бо талазы-биле эңне берге байдал Абакан, Енисейск, Иртыск районнарында тургустунган. Бо девис-кээрлерде ажал кылып шыдаар кижилерини 7 хуузу ажал чок артып турар. Камгалал бүдүрүлгелери болгаш көдээ ажал-агай алырлары эңне «ажыл чок» черлер апарган.

Ол ышкаш бүртүнеттинмээн ажал чок кижилериниң саны хунуңуңне өзүп турары улуг дүвөрлөдү бодуруп турар. Бо чылдың эгезинден эгелдеш ажал чок кижилерде дузалачы ажазың төлөөн эртен чылдың ол үези-биле денээрде, алды катап хой болган. Ыңчалаа-даа улусту ажалга турдулар албан черлериниң специалистери моон-моон-биле ажал чок артар чорук турбас деп баш үдүр демделген турар. Амы-ле хоорайларга болгаш районнарда фабрика, заводтарың төлөөлери тускай консультантларың дузазы-биле айкалдар черлерин тодарып, ажал дилээп улусна практиктиң дузаны чедирип турар апарган. Ам айкалдан кижилер ажалды чүгө солуннар арнашан база өске-даа чаралдардан дилеп тырар өвөс, а бүдүрүлгө черлериниң консультантың пунктларың дамыштыр харылааның тудуп турар апарган. Кижилерин ажалга турдулар албан черлери школа дооскан соңда бүдүрүлгелерге келген аныктыарын профессионалдыг өөрдүгезин боттарының ажа-херээжини-биле төлөп өөрдир хемчегелерин ап човдур деп турар.

БАРНАУЛ. (РосИТА-СЧТА-ның корреспондентиза Валентин ПАВЛОВ). Алтайда чыгы туристин сезон чогуур хуусаазыңдан эрте, ай бурнуңаар ажитынган. «Спутник» фирмага хамаажыр «Константин» туристин баазының өртээ улуг-даа болза, баштайгы дыштаанычылары хулээп алган. Олар ийи кижик чурттаар таарымчалыг өрөөлгөргө турар. Катунь хемнин экириктин болгаш база даялыг черде турар «Чемал» курорттун девискээрин дургаар айт муңул алгаш, аян-чорук кылдыр көрүнгөн. Бичиң үрүлгөга мен орчу-биле хонду хемелеп чедер маршруттуу база тургускан. Бичи аян-чорукчулар 12 чок дүргүзүңа ада-нелериниң болгаш довулгалаыг пиструкторларың хайагаралыңың аазаңа Бия хемин кулу алаң 250 километрин эртер. Алтайның эң белик дуга Бедухага чедир тайга-тамылдарың, ак-өкч хемнерин черлерин эртин чораш. Рекичтин аян-чорук кылып чораш оркунтары таварыштыр изаан туристиг маршруттар солун болгаш наас-чараш, чурмалыг.

ВЛАДИВОСТОК. (РосИТА-СЧТА-ның корреспондентиза Дмитрий КАШИРИН). Ыбракы Чөөн чүктүн харылаа айкалдыңчылары май айның ортан үезинден эгелдеш хоорайлар аразыңа чугалаалыг телефон өртөө ийи чартык катап улгаттырган. Ыбракы Чөөн чүктүн чок-кавы черлери-биле бир минута дүргүзүңа телефон-биле чугалаалыңың өртөө ийи муң рубль, а бир өвөс Владивостоктан Москва болгаш Санкт-Петербургке телефон-биле хамылаар лез болза, бир минутаның өртөө төрт муң рубль апарган. Ол ышкаш Владивостоктан чок-ку даштыкы чурттарже телефон долгараыңың миңууда өртээ алды муң рубль болуп турар.

Владимир Кара-Сая
ДАН, ХАДАЗЫ ҮНГЕН
ХҮННҮН ЧУРТУ
(ДЕЛГЕРЕҢГЕЙ ОРУК ДЕМДЕГЕЛИ)

галы, уран-шевер амыгалап
билдирин япондардан өөрчөн
алыр болза эки. Ол дугайып
дараазыда одурууларга
сагыдыра бээр мен.

Улаштыр какшат, Кина-
ку-й азы Алдын Дэвнир-
ниң ордузунга бардымыс.
Ол Кингсуне-Сайони (Соян-
нар-даа дээзин) деп быз-
гууртан кижини чызаан.

Оон хөлчүрөш талазында
дөлеминге Президент баш-
таш шунтуvus чурукка
тырттырып алдымыс. Бисти
даштыкы улустар деп би-
лип турганы ол чүве ийик-
пе, японнар орук чайлап
турарга дыка эчоксунду-
vus.

Оруда чоокшунан ту-
дум чаражы дам баар. Ийги-
ли болгаш үшкү каттар-
нын шалаларына хылызын
алдын чаткан, дээриниң
алдын сайлаштыр саван-биле
шып каан. Демги таншы-
тырган хөлүмүн Куеко-чи
— Көрүнүч Хөлү дээр.

Моон ателээр болузувуса би-
чи хөлчүрөштер эмнежок,
он кедээинде Ан-мин-тали
деп (мээң чуртумуну Касты-
Хөл деп) хөлү Ак-Чы-
лан туруун чүп чыдар.

(Улаштымыс, Эгези № 96
«Шында»).
Ужен хире секунда бол-
ганда, солгай талавстан
балык баштыг, манчаар-даа
аажок узун ак поезд чыл-
быртып чедип келди. Ол
дээрге делегейде эн-не дур-
ген Синкасен дээр, ок-поезд-
тер. Шакта 240 километр
өртөр. Токиодан Киотога
чедир 450 хире километрин
ийи шак ажыг чоруур.

Олурдугарымыс билек,
поезд доран шимчеп чору-
ту. Кандыг эвес лөш ста-
кан долдур суг кулуп алы-
рымга, бырлаш дивели. Шим-
чээшкин чоорту дүргөдөп,
бекдик бажынарнын чедис-
сес каттарынын денеленде
тутсул тур бис. Чексе-даа
чоруп кээриниске, хоорай,
суурлар үзүдөс, даады-ла
оларнын кедээинде хал орап
бис. Ында-хаа бекдик лаг-
лар, рис тараан дилиндек
чедлер, шай плантациялары
көзүлгүдээр. Накаса чугаа-
лаксан чүвө чүп дээрге.
Япониянын чүгте 11 хуу де-
виксээрине көлөзө ажал-
дай кылып болур. Тара-
чин фермериниң шөлү улуг
эвес, ортума-биле 1,2 га-
дан ашпай турар. Ындыг
болганда, фермерлер бекдик
технологтук дериг-херексел-

дерин, чемшичиделгени
ажыглап, карап кызыл ажал-
дап тургаш, улдун хире чер-
ден улуг дүктүтү алырын
бодаар. Рис-биле боттарын
боттары долдузу-биле хандыр-
тынмышан, а харын даш-
тыкы чурттарга салып турар.
Оожук океанның эрик
кавызы, тулуг-суурлуг ор-
гудаштары чыыра тулуп,
поезд сызылады куштаты-
шаан хевээр. Эртеги чөм
кылдыр шай, кофе, тускай
дөрбөлчин, катташтыр сал-
гылап каан савада чөмнөр
өккөп берди.

Автобустарга олурарда,
улус идиктерин баян-ла уш-
туп алыр болза, поезде-лерге
ындыг эвес, иайктерин
чоруп болур. Оон үндезин
төөгузүн алырга, бир-ле ду-
гар поездеге олурупкан
япон кижилер иайктерин
ушта тепкилеп кайлаш, да-
райында өртөзөлө кызыл-
бут түстүп келгенер. Бо-
лаа болбаан чүдө-дир ши-
чек, хаанын чарыкы-биле
поезде-лерге ийктерин үжүл-
тин барып болур деп чөп-
шөзөп каан.

Кинога чөдө береш үк
хоорайнын төөгүлүк черле-
ринин бирээн. Ниюмэри
деп ордуңун девиксээрине
барып доктааптымыс. Хөл-

чөк чараш, өкпө-кызыл өң-
нүг, бажын дээр-антат көөр,
ыдык сакураның чечектери-
ниң баарына беш кияч куру-
рукка тырттыра шаап ал-
ган. Төп оруда келди, вис.
Идиктеринис ужулгаш, би-
чи да бир көзөненке чыксаап
кааш, чүгө уктардыг бас-
тырып чоруптуvus. Япония-
нын хаанынын эрге-дужаа-
лын шериг кижилер кызы-
рып турган үезинде быз-
гууртанарынын хевир-шы-
райын, иайк-хевин, ёзулал-
чурумун оортан билеп ап
болур. Эн-не сонурганчыг
чүве, шалаларны базарына
шыгытканын, ырылап тур-
рар. Ол чүд дие, чарыкы-
чы улуп-дыштангы, ноюр-
зап чыдыра, шивинкинер
келсе сагыдырып чарлап
кээр магадылал-дыр.

Даштыга үчүп келгеш,
Сава Монгушова-биле би-
чи хөлбөткө чүзүн-бүрү
улуг-биче балыктарны чар-
рашсынап, кинога-даа тырт-
тыра шаап алдымыс. Ук ор-
дуңу 1626 чылда тулуп кыл-
ган. 33 өрмөздөриг, ангы-
ген беш бажынарнын бол-
гаш 800 кулуун оруктары-
дыг девиксээрин долгаал-
дыр. Чөдө кыл камгалат
турар. Биле ычаш аяла
даштары кайы хире хума-

укурлуг. Мен дугайы он
ийге чедир санаатп, он
ийай чадап каан мен. Ылаш
чадаларга үр олурган тудум,
сагыш-бодалга яны-яны
чүүлдер киргеш туруп бээр.
Дөмөй-ле эчизинге чедип
шылаас сен. Бүгү делегей-
де билдингир ол сарты 1525
чылда чурукчу Соами деп
кирки төлөвилөөн джир...

Хүндөдир кылаштанаш,
могап-шыйал берген улус
ында бир дерги садыйдан
сумкалар, эки сеткиле эл-
риштер тутсувур чик өртекти
аап-саап чүвөлөр, ой-
наарктар салып алдымыс.
Сарыг шажынын булунча-
га хевизг каа артыжаалып,
сал-м-чөл дугайын сөгөлөп
болур чажыт саазы-биктер
сөдөп салып, чаданы
өвү кылаштанаш, Дантар
сартына келди. Бисти
мурый Президент олурду-
ту. Ында даа укжур бар.
Үргүлү болаын чорупчу
кижиниң чери бо. Шак бо
болду. Кайгамык салтың
узуну 30, пооразы 10 метр.
Долгаалды көрүнгөс Ылаш,
чекке кызыл-мындыг чү-
дө чөк. Ол беш хал, он
ичи сая болалар. Келген
кичи бүрүз чүп деп мын-
дыг наттыкышкынарныл
дээрээн медереп тывар

Ам бисте эд-ле хары-
салгалыг үс — чорук
чурулуга япон талаптың
мурнуга Россияны база
бистинг Тываысты төлөзөлөп
дугаа-соот, дугуржуга кы-
лары дыка берге. Оон на-
лында япон кижил беле-
селен чүвөгө далашпаш, тыва-
лар ышпаш сеткили анык,
амыдыралып угазылап то-
лептир көөр болгаш айты-
рыг чинк-лаа болза, аар
дензигил.

Найысыдалдыг төвүгө
келгеш, хүндүктелдиң ёзу-
лалы кылдыр Хибия ко-
жуңда куу куштардыг хөл-
бек куржаан Хаанын орду-
зунуң чоогуна доктаапты-
мыс. Машинадан дүшкөп,
бар чыдырыга эч-чөптүг та-
ваар амыдыралың агымы,
дээрже шаштыккан бекдик
турулгар деп бажынар, ак
шугумунар шыйган оруктар,
каткы-хөг, шушкан чоң...

Мында эн-не ыдыктыг бу-
дул болур Хаанын ордузу
бистинг чиге мурнуvуста бо.
Оон чоогуна ийи көвүртүр
деп: кырындазы эрткен-
дүшкөн шала сенчиңип, на-
разыныг кижилерин эске-
риниң каап болур доксуул
чедирди. Ук ордуңуң ээзи
Акихио хаан 1933 чылдын
декабрь 23-те төртүтүнгөн.
Ол анык үезинде экономика,
политика талазы-биле
дээди эргем чедип алган,
чоогуна аралына чоруп,
оон аялаа 40 хире чурттар-
га аян-чорук кылып чөткөн.
1939 чылдың январь 7-де
ачазы чок апарга, Ызы-
гүр салган хаан джүдүлгө-
зинге өлчөзүр ужурга тава-
рышкан. Ол бөдүрүң даңгы-

рак сөзүгө Япониянын оон-
даа улам хөгжүүрүгө бөдү-
рүн үлүүн кирип, оон үн-
дезин хойдузуун удурулуга
болдуруп сагымын даңгы-
раглавышан, төрөэн чур-
туңа эч-чөптүг, бот-ботта-
рын бичир тайбыч байдал-
ды күзеп сөгөзүн сөзүи ба-
дыктап чоруур. Эргем-биле
талазы-биле 24 улуг ажил-
дарыг-даа болза, нациянын
улам хөгжүүрүгө өг-бүлө
элик хөгжүүрүнө бадыткан,
чонунга үлгөер-чижек болуп
чоруур. Ызыгүр салган
Нарухито биле Фумихито
деп ийи оолдардыг болгаш
база 1969 чылда төртүтүң-
ген Нори деп кыстыг. Хаан-
ның кааны Митико 1934
чылдын октябрь 20-ле тө-
рүтүнгөн. Оон ачазы «Нис-
сидэ» деп далган дээрбээр
компаниянын президентизи-
ниң өг-бүдөзүгө төртүтүң-
ген. Ол анык чылдарында
чечен чогаал болгаш англи
дыл талазы-биле Япониянын
ыдыктыг дээди өөредилге
черин дооскан. Сагыш-сет-
кил өргөмелин болурдан
ангыда, улдзын сенчилен ар-
гыыр, каастаар, даараныры-
га уран сундулуг. Хөй-ни-
ти ажал-чорудулазын Кы-
ваар амыдыралың агымы,
дээрже шаштыккан бекдик
турулгар деп бажынар, ак
шугумунар шыйган оруктар,
каткы-хөг, шушкан чоң...

Хаанын эрге-дужаалы
колдуңа ёзулал хевирлиг
даа болза, чоңунг чыгыс
айы байдалын магадылап
турар. Ийгиң делегей дайы-
нын соонда, хаанга бер-
динген самудай шериглер
чүс-чүзү-биле болчн болу
өзөттинип — харакинилеп
турганын төөгү үтпаан.

Япон аяк-саваларга си-
лип каан ине бүрүлөпкү
түс черин чыкпак, чөкпүр
хызынарнын маана көвүп
болур. «Тайга-сынарнын
кырында хаткыл кырыларын
поштери сагышка кирер.
Кандыг кончуг тывазыг чер
боор бо чаражы» деп, Са-
ра Монгушова төрөэн чө-
рөниге дөмөйлеп ие сеткилин
илеретти.
(Улаштымыс.)

Майны Бадыевич
САЛЧАК
Бай-Тайга кожуунуң
улус өөредилгези улуг чи-
диритге таварышкан. 1995
чылдың май 22-де Россия
Федерациязының алдарлыг
башкызы, улус өөредилге-
зиниң тергини, улуг мөдө-
дист башкы Майны Бадье-
вич Салчак үр болгаш аар-
аарааш 72 харлында мө-
чөзөн.
Майны Бадыевич Салчак
1923 чылдың сентябрь
1-ле Бай-Тайга кожуунуң
Шуй сумузуна арат өр-
бүлөгө төртүтүнгөн. Би-
чизинден-не топтуг, ажыл-
гыр билигерге чүткүлдүг
болгаш школары чораш
чылдарында-ла, чоңуу үжү-
көн бижикке өөредир ажил-
га кирип келген. Кызылдын
каттышкан школазынын
педагогика салбырын доос-
кан соонда, 1942 чылда Шуй-

Медицина болгаш амыдырал

ААРЫГДАН КАМГАЛАНЫР

Туберкулез (өкпе аары) —
он халдыарылыг социал
аарыларнын бирээзи. Ол
аарыгдан аарып бээриниң
кол чылдагааны — өкпе ту-
беркулезуңуң ажык хевир-
биле ааран кижилерден
болуп турар. Оларнын чө-
дүргөн дүңү-чаразынга ту-
беркулезу тынвылдары ми-
крообтар агаарже тараар,
надык кижилерге ол айыыл-
дыг.
Ол микрообтар хан-дамыр
дамчыштыр организмге чо-
руп тургаш, кижиниң аңгы-
аңгы органына турму-
чүп, аарылар.
Туберкулезуң аңгы-
аңгы хевирлери турар: өк-
пе, бүүрек, сөөк, чүстөр,
ижин-баар, херэженнериң
органынын талазы биле,
бестин, караң-кулуктын, кеш-
тин туберкулезу бар.
Оларнын эн-не непергейи
— өкпе туберкулезу. Бис-
тин республикада ол дыка
непертэрэн.
Сөөлгү чылдарнын анал-
изин өөренип көөрүвүске,
байдал мындыг яназылыг
болду турар. 1991-1993
чылда 100000 чуртакчы
чылда депчөөргө бистинг
кожуңа бо аарыгдан шунту
тураан улустарнын көр-
гүзүлгөн 105,0-тен 152,4
чедир өскөн. А республика-
нын көрүзүү — 107,5.
1991 чылда бичин уруг-
ларын туберкулезу чок
турган болза, 1993 чылда
ол көрүзүү 172,1 апарган.

Республика көрүзүү—79,6
өкпе кожуунуң көрүзүү
барык ийи катал хой апар
чыдар. Хоочураан хевир-
лиг үчөт — хыналдада та-
рар аарыг кижилериниң са-
ны база көвүздөн.
1991 чылда 665,0 турга-
ныдан 1993 чылда 780,0
чедир өскөн. Бо аарып ту-
рар улустун кол кезин ты-
ныш органынын тубер-
кулезу биле ааран бооп
турар. Өске органынын
туберкулезуна боодаарга,
ол барык 5 катал көвей
таваржы курар-дыр.
Бистинг кожуунуң бүгү
чурттанчы суурларынн
улуг-биче чоңун республи-
каның тубдиспансериниң
ажылдакчылары машина-
балгаттыг, тускай хыналда
апаратуразы-биле кээп,
хыналда-шинчигени ор-
ганизастан.
Сөөлгү чылдарда өкпе
туберкулезуң оюлганнар-
лыг, ажык хевириниң бол-
гаш ханылап, хоочураан хе-
вирлениң тытпыл турары
дүвүренич. Ол 50 хуу
чедип бар чыдар-дыр. Дол-
галар турар улуска ол
элээн нарын бооп турар
аарып болур. Ааран улус-
тарга улуг кезинде хостал-
гыны казыдып шинтиргеш,
чанып келген аныктар ха-
маарныр-дыр.
Туберкулезустан ааран
кижилер аарыгын үзе
эмнелип аларды, дараазында
кезек негелделерин сагы-

ры эргежок чугула. Бирээ-
де, флюорография (чырык
рентген) хыналдазын чыл
иштинде ийи катал эртер,
ийде, аарыг илеретине бер-
чине таварылганда, ону чедир
тодаралары биле эмчиге
чыдып алдып, шинчидиң алы-
ны чугула, уште, ааран
улус эмчиге чыдып эмнелир,
оон санаторий, курорттар,
даа даштынар, калдын бы-
зыгылар, эмчинин хайтаа-
ралына доктаамал турар
ужурлуг. Дертте, өг-бүлө-
зинге хөй иштининг черле-
ринге чораша, санитар-ги-
гиена чурумун шыңгыы са-
гыч чоруруу күезениң.
Бистинг республикамыс-
тын туберкулез эмнээр ал-
баны тургустурунандан
бээр бо чылдын май айда
таптыр-ла 50 чыл болур.
Анаа уткуштур бистинг
кожуун эмнелгезинде бо де-
када иштинде болгаш бөдүн
чылда чоругузар хемчеглер
көрдүнгөн. Чон ортузунга
санитарлыг билдигерни бе-
дире-биле эмчилер лекция,
беседалары номчул, эрти-
рин турарлар.
Ычанганш удавас болур
байырлалымыс уткуштур
мени өөредип каан хоочун
башкы-эмчилерге, кады
ажылдап чораш болгаш кады
ажылдап турар эмчилерге,
эмчи сестраларына чүгө
экини күезениң.
Олег БЭГЗИ.
Тес-Хем кожуун эмнелге-
зиниң кол эмчизи, фтизиатр.

РЕНТГЕН АЙЫЛДЫГ БЕ?

Өкпе туберкулезу, рак
болгаш өске-даа аарыглар-
ны тодараларына чоңуу
флюорография-биле шин-
чине таварылганда, ону чедир
тодаралары биле эмчиге
чыдып алдып, шинчидиң алы-
ны чугула, уште, ааран
улус эмчиге чыдып эмнелир,
оон санаторий, курорттар,
даа даштынар, калдын бы-
зыгылар, эмчинин хайтаа-
ралына доктаамал турар
ужурлуг. Дертте, өг-бүлө-
зинге хөй иштининг черле-
ринге чораша, санитар-ги-
гиена чурумун шыңгыы са-
гыч чоруруу күезениң.
Бистинг республикамыс-
тын туберкулез эмнээр ал-
баны тургустурунандан
бээр бо чылдын май айда
таптыр-ла 50 чыл болур.
Анаа уткуштур бистинг
кожуун эмнелгезинде бо де-
када иштинде болгаш бөдүн
чылда чоругузар хемчеглер
көрдүнгөн. Чон ортузунга
санитарлыг билдигерни бе-
дире-биле эмчилер лекция,
беседалары номчул, эрти-
рин турарлар.
Ычанганш удавас болур
байырлалымыс уткуштур
мени өөредип каан хоочун
башкы-эмчилерге, кады
ажылдап чораш болгаш кады
ажылдап турар эмчилерге,
эмчи сестраларына чүгө
экини күезениң.
Олег БЭГЗИ.
Тес-Хем кожуун эмнелге-
зиниң кол эмчизи, фтизиатр.

түңнелинде, 80 чылдарың
ортаа үезинде, туберкуле-
зу республикага узут-
кап чок кылырындыг барым-
чаны илереп келген
турган. 1990 чылда чедир
сөөлгү беш чылда аарыг-
дыг хан катал эвээркеткен
турган. Ычналлажок ни-
тинде болган өскерлиниңки
өр, экономиканың бай-
далы, чоңунг амыдырал-
дыг тургалгазын дөңсө-
лөп амыг үзеде багыны-
биле база сөөлгү үзеде солун,
сөөкүлдүргө рентген хора-
дыг дээр дугайында шы-
меге материалдар парла-
тынганында, шинчилелге
эртер улустун саны көскү-
зү-биле казырылган. Сөөлгү
3-4 чылдарда рентген ши-
нчилге эртери барык 50 хуу
чедир кызырылган.
Оон-түңнелинде өкпе аарыг
сөөлгү ийи-үш чылдарда
катал көвүздөн. Тытпып
турар аарыгнын хевир аар,
өкпе аарындаан кижилер-
ниң хораар чоруу
көвүздөп. Ол дугайын чу-
гааллап каары артык эвес.
Мурнунда чылдарда ме-
нингит мыда-хаал тытпыл
турган болза, сөөлгү ийи
чылда оон беш кижиге аар-
раап, бир кижиге аарылган
чок апарган бооп турар.

Моон мурнунда флюо-
рография-биле туберкуле-
зуң чик хевирин тодаралып
турган болузувуса, аарыг
чандык кижилер богуң эм-
чиге боттары кээп турар
апарган. Чүге диез хал дүк-
пүрер, өкпезинде ойбактыг
апарган, шыдашпайн, ду-
за дилеп кээп турары ол.
Эрте дээр эмнелеш деп
чүве ындыг боор-дур. Ыч-
налган флюорография ши-
нчилгезинде ойталаары
чөптүг бе? Азы ол черле
ындыг кончуг хоралыг бе?
Бодадырып кээр айты-
рыг. Москванын эртем-
шинчилеп институту кижиге
чыдып бир удаа рентгенге
киргеге өкк салдары (алыр
дозазы) кандыг бооп болу-
рун 1984 чылда тодаралып,
өөренип көргөн. Шинчилел-
дерин тодаратканы-биле
аларга, бир кижиге чылда
ортумаа-биле бүгү рентген
шинчилелдерден 140 МБЭР
алыр оң иштинде флюо-
рография-25 МБЭР. Ыч-
налганш ам деннен көрөзө-
лөр: кижиге бүрүз космостан
бир чылда хүнүң-не 100
МБЭР ап турар. Ычнал
кээрде, флюорографияга
бир удаа шинчидиң чылда
ап турар хүн дозазындан 4
катал эвээш. Моон алгаш
көөрге, чылда бир удаа
рентгенге кирери коргун-
чүг эвес-тир.
Дам-оол НООКАЙ.
Республиканың «Фтизиатр-
тия» каттыкжалгазынын
рентген эмчизи.

Учлыңгеге кирериниң пылгалдаларын дараазында
эртемгерге дужаар:
1. Биология-анатомиязы-биле (аас-биле).
2. Орус дил (бижимел-биле).
Өөренириниң хуусаазы: «эмнээр салбыр» — 2 чыл 6
ай.
«Ажаа эмнээр салбыр» (медсестра) — 1 чыл 10 ай.
Өөренирин күзээр дараазында документилерин
дужаар:
1. Учлыңгеге директорун адынга билдириниң.
2. Оотумак школа доосканын дугайында аттестат.
3. У/086 хемчээлдиң майкың шынылазгы.
4. Күш-ажыл дептериниң хоолгазы (ажылдап турар-
ларга).
5. Өг-бүлө кемжигүнериниң дугайында шынылап.
6. 3x4 хемчээлдиң 6 хөрөк чуруу.
7. Бүдүн өскүс урулгар ХБАБ черинден ада-везиниң
өлөгениң дугайында херезилдендиң хоолгазы.
8. Ада-вези инвалид абитуриентилер социал хандырыл-
га черинден шынылап.
Документилерин хүлээп алары: май 29-тан июль 8-ке
чедир.
Шылгалдаларын июль 10-дан июль 23-ке чедир хүлээп
алар.
Бо 1995-96 өөредилге чылында учлыңгеге төлөвилгир
эмнээр 30 кижиге саныг болук ажыттынар. Доосканын
соонда ажил-биле хандылар.
Белеткел курузу июль 19-тан июль 1-ге чедир ажыл-
даар, био эртемниң ортөз 60 муң акша.
Учлыңгеге адрес: Кызыл хоорай, Кезил-оол кудум-
чузу, бажың № 2, телефоннар: 2-41-19, 2-13-00,
2-10-28.

Тываның чараш чурумалдыг черлериниң бирээзи
Чадаанын Монгуш Мерген-Херел аттыг Куль-
тура бажынынга май 27-де, 16 шакта культураның
хоочунчары Зоя, Агатолий БАЛЧЫБРАК-
ТАРНЫН культура шугумунга ажылаанындан
бээр база ол ышкаш өг-бүлө тутканындан бээр 25
чыл болган оюнун байырлалыңче келирин чалап
тур.
ОРГКОМИТЕТ.
Кызылдын коммерция техникумунга ажылдаар-
ы-биле дараазында эртемниниң башкыларын
чалап тур: «Экономика», «Сан-хөөчү» (финансист),
«Бухгалтер учузу», «Хойлу-дүрүм үндезинери»
(основы законодательства) болгаш куш-культура
эртемнин башкызы херек бооп турар.
Адресиас: Кызыл хоорай, Шетинкин-Кравченко
кудумчузу, бажың № 42. Телефон 2-55-07.

Мөрүттүңөс:
хүнүңер-биле!

Бистин эргим ынак авасис
нырган-авасис Хувар Се-
ренова ОНДАР май 25-те 70
харлаар. Ол Кызыл
кожуунуң Кур-Чер суурунда
чуртап ортур. Уш кыстың,
ийи оолдун авазы. Уруг-дары-
нын ажы-толуунун саны 13
кижи.
Авасис Кур-Чер суура
көдээ Совет даргалап, «Тиил-
де» сохозка бригадирлеп
ажылдап чораш. Хүндүтүг
дыштанылгане үериниң бетинде
амыдыралың аяй-
биле Эри-Барык суура чурттап,
анаа уруглар садыңа
эргелекти бооп ажалдаан.
Хувар Серенова ажылдап
чораш чылдарында хөй-
инити ажалыңа иленилгил
кирип, херэженнер чөвү-
ленин даргалап, көдээ район
Советтериниң депута-
дына доктаамал сонгудуп
келген.
Хүндүтүг авасиска,
нырган-авасиска төртүтүң-
гөн хүнү таварыштыр ийи
байырың чедирбашан,
кадыкшымы,
ажы-толуунун аразыңа үр
чылда чурташкан, оларнын
чөлөнгени, чөрүшкүзү бооп
чоруруун күзөлдөп.

1995 чылдын июнь 2-де хөй
чылдарда школа-
га башкылап, партия, Совет
органынага ажал-
дап чораш, 1960-70 чылдарда
республиканың хос-
туг болгаш тыва хурештерге
каш дакпыр чемпио-
ну чораш Байлан-оол
Очурович МОНГУШУН
чырык адынга тураскааткан
спортчу маргылдаар
оон өскөн-төрөэн чурту
Биче Аянгагыга бо-
луп эртер.
Шанналарды: шүүлген мөргө
— аът, үжүүр-
лешкен мөргө—бода мал,
3-4 дугаар черин алган
мөргөлөргө — сергелер. Аът
чарыжының тилекчи-
зинге — аът, арктан
шанналыг черлерни ээлээн-
герге өртөктүг белектер.
Оргкомитет болгаш төрелдери.
ЧАГЫГЛАРНЫ ХҮЛЭЭП АЛЫР
«Каа-Хем» разрез 1995 чылдын
июнь 1-ден эге-
леп чагыгларны хүлээп алыр
болгаш 1996 чылда
хөмүр-лаш сөөртүр талазы-биле
керээлерни ча-
рып турар.
Айтырыгларын дараазында
телефоннар-биле
тодаралып ап болур: 3-01-05,
3-03-28.
Кызылдың эмчи учлыңгеге
1995-96 өөредилге
чылында «эмнээр салбыр»,
«ажаа эмнээр салбыр» (мед-
сестра) деп мергежилдерге
ортумак школа доосканынын
хүлээп алырын чарлап тур.

Учлыңгеге кирериниң пылгалдаларын дараазында
эртемгерге дужаар:
1. Биология-анатомиязы-биле (аас-биле).
2. Орус дил (бижимел-биле).
Өөренириниң хуусаазы: «эмнээр салбыр» — 2 чыл 6
ай.
«Ажаа эмнээр салбыр» (медсестра) — 1 чыл 10 ай.
Өөренирин күзээр дараазында документилерин
дужаар:
1. Учлыңгеге директорун адынга билдириниң.
2. Оотумак школа доосканын дугайында аттестат.
3. У/086 хемчээлдиң майкың шынылазгы.
4. Күш-ажыл дептериниң хоолгазы (ажылдап турар-
ларга).
5. Өг-бүлө кемжигүнериниң дугайында шынылап.
6. 3x4 хемчээлдиң 6 хөрөк чуруу.
7. Бүдүн өскүс урулгар ХБАБ черинден ада-везиниң
өлөгениң дугайында херезилдендиң хоолгазы.
8. Ада-вези инвалид абитуриентилер социал хандырыл-
га черинден шынылап.
Документилерин хүлээп алары: май 29-тан июль 8-ке
чедир.
Шылгалдаларын июль 10-дан июль 23-ке чедир хүлээп
алар.
Бо 1995-96 өөредилге чылында учлыңгеге төлөвилгир
эмнээр 30 кижиге саныг болук ажыттынар. Доосканын
соонда ажил-биле хандылар.
Белеткел курузу июль 19-тан июль 1-ге чедир ажыл-
даар, био эртемниң ортөз 60 муң акша.
Учлыңгеге адрес: Кызыл хоорай, Кезил-оол кудум-
чузу, бажың № 2, телефоннар: 2-41-19, 2-13-00,
2-10-28.

Кызыл хоорайнын коммерция техникумунун коллек-
тивни техникумун ажалыңың
Валерий Долаанович
БИЛДИНМААНЫН
аар ааранынын соонда 43 харлында мөчөзөннү
дынатышпашан, чок кижилеринге, төрелдеринге,
эш-өөрүңге ханы кажымдалды илергейлеп тур.

Бай-Тайга кожуунуң өөредилге килдизи, Шуй
ортумак школазынын коллективни Россия Федерациязы-
нын алдарлыг башкызы, Улус өөредилгезиниң тергини,
улуг методист башкы
Майны Бадыевич
САЛЧАКТЫН
үр болгаш аар ааранынын соонда 72 харлында мө-
чөзөннү дынатышпашан, оон чок кижилеринге болгаш
эш-өөрүңге ханы кажымдалды илергейлеп тур.

Бай-Тайга кожуун болгаш Шуй суму чагырга черле-
ри, «Мурнакчы» коллективниг ажил-агынын удурулуга,
аз Россия Федерациязынын алдарлыг башкызы, улуг
методист башкы
Майны Бадыевич
САЛЧАКТЫН
үр болгаш аар ааранынын соонда 1995 чылдың май 22-
де мөчөзөннү дынатышпашан, чок кижилеринге, төрелдеринге,
эш-өөрүңге ханы кажымдалды илергейлеп тур.

Кызыл хоорайнын коммерция техникумунун коллек-
тивни техникумун ажалыңың
Валерий Долаанович
БИЛДИНМААНЫН
аар ааранынын соонда 43 харлында мөчөзөннү
дынатышпашан, чок кижилеринге, төрелдеринге,
эш-өөрүңге ханы кажымдалды илергейлеп тур.

АГАР САНЫ: «Тыва союбанк» № 36